

Dziedzictwo kulturowe w Polsce: system prawny, finansowanie i zarządzanie

Zasoby dziedzictwa kulturowego w Polsce

Fakt, iż dziedzictwo kulturowe stanowi poważny zasób prorozwojowy, jest już w Polsce kwestią bezsporną. Nadal trudno jednak oszacować jego potencjał, co wynika z natury dziedzictwa kulturowego jako kategorii dynamicznej i niepoli-czalnej. Dlatego ochrona dziedzictwa i zarządzanie nim w dalszym ciągu dotyczą przede wszystkim zabytków jako zbioru jednoznacznie zdefiniowanego. Pozwala to w oparciu o prowadzony przez państwo rejestr precyzyjnie określić skalę, strukturę i stan zabytkowych zasobów objętych ochroną prawną, co w pierwszej kolejności odnosi się do zabytków nieruchomości. Odrębną grupę materialnego dziedzictwa kulturowego stanowią zabytki ruchome, których znakomita większość znajduje się pod opieką publicznych muzeów i bibliotek. Zasób ten nie jest przedmiotem niniejszych rozważań.

Według statystyki prowadzonej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID) pod koniec 2011 roku na terytorium Polski znajdowało się 65 750 zabytków nieruchomości. Trzeba przy tym dodać, że w środowiskach konserwatorskich od lat trwa dyskusja nad adekwatnością tej statystyki w stosunku do wartości i stanu zachowania naszego dziedzictwa materialnego¹. Trzeba też wyraźnie rozróżnić zabytki nieruchome wpisane do rejestru od znacznie szerszej grupy obiektów o wartościach kulturowych, które znajdują się w tzw. ewidencji zabytków.

¹ Każde państwo prowadzi w tej kwestii własną politykę. Tak na przykład lista tzw. zabytków rejestrowych we Francji obejmuje mniej obiektów niż analogiczna lista w Polsce.

Wśród 65 750 „zabytków rejestrowych” objętych ochroną prawną najliczniejszą grupę stanowią domy mieszkalne: kamienice, pałace i dwory miejskie czy chałupy wiejskie. Ten rodzaj zabytków to nieomal 25% całego polskiego zasobu. Drugą co do liczebności grupę tworzy prawie 12,5 tys. obiektów sakralnych, w tym świątynie różnych wyznań, klasztory, dzwonnice i kaplice. Najwięcej zabytkowych obiektów znajduje się w województwach śląskim i wielkopolskim. Tabela nr 1 szczegółowo objaśnia strukturę i geografę rejestru zabytków w Polsce.

Gdyby na polskie zasoby dziedzictwa kulturowego spojrzeć z perspektywy Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO, to okaże się, że niemal połowa wpisanych na nią obiektów zlokalizowana jest w województwie małopolskim. Stare Miasto w Krakowie i Kopalnia Soli w Wieliczce znalazły się: na Liście już w 1978 roku wśród 12 pierwszych miejsc wyróżnionych przez UNESCO. Kolejne polskie wpisy to:

- Auschwitz–Birkenau. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1940–1945);
- Puszcza Białowieska;
- Stare Miasto w Warszawie;
- Stare Miasto w Zamościu;
- średniowieczny zespół miejski Torunia;
- zamek krzyżacki w Malborku;
- Kalwaria Zebrzydowska: manierystyczny zespół architektoniczny i krajobrazowy oraz park pielgrzymkowy;
- Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy;
- drewniane kościoły południowej Małopolski: Binarowa, Blizne, Dębno, Haczów, Lipnica Murowana, Sękowa;
- Park Mużakowski;
- Hala Stulecia we Wrocławiu.

Wśród „polskich wpisów” dominują zespoły urbanistyczne. Tylko Puszcza Białowieska to obiekt z listy dziedzictwa przyrodniczego, to także jeden z dwóch – obok Parku Mużakowskiego – wpisów transgranicznych. Ostatni chronologicznie obiekt z Polski – Hala Stulecia we Wrocławiu (wpis z 2006 roku) – jest równocześnie jednym z pierwszych dzieł architektury i sztuki inżynierskiej XX wieku, które znalazły się na Liście Światowego Dziedzictwa. Z terenu województwa małopolskiego, obok Krakowa, Wieliczki, Oświęcimia i Kalwarii Zebrzydowskiej, wpisano aż cztery drewniane kościoły: w Binarowej, Dębnie, Lipnicy Murowanej i Sękowej.

Tabela nr 1. Obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków w Polsce

WOJEWÓDZTWO	URBANIS- TYKA	SAKRAL- NE	OBRON- NE	PUBLICZ- NE	ZAMKI	PALACE	DWORY	ZIELEŃ	FOL- WARCZNE	GOSPO- DARCZE	MIESZ- KALNE	PRZEMY- SŁOWE	CMEN- TARZE	INNE	RAZEM
DOLNOŚLĄSKIE	136	1416	111	606	99	489	191	845	820	199	2144	332	332	390	8110
KUJAWSKO- -POMORSKIE	22	494	74	174	25	89	235	408	397	109	493	102	149	132	2903
LUBELSKIE	52	808	56	169	13	107	157	399	309	91	528	67	463	300	3519
LUBUSKIE	34	535	36	142	23	132	78	197	303	80	1947	86	60	102	3755
ŁÓDZKIE	33	569	15	152	19	62	209	387	121	78	559	120	149	106	2579
MAŁOPOLSKIE	57	995	59	324	32	68	216	412	284	234	1462	73	401	406	5023
MAZOWIECKIE	127	1022	58	577	14	155	349	936	374	137	1755	256	344	343	6447
OPOLSKIE	36	646	54	136	28	74	78	216	188	80	1040	81	138	145	2940
PODKARPACKIE	50	1004	80	242	19	53	155	305	281	109	878	68	359	246	3849
PODLASKIE	68	512	9	191	4	14	58	114	86	117	555	77	334	120	2259
POMORSKIE	61	507	108	225	14	71	156	270	219	181	846	103	135	148	3044
ŚLĄSKIE	69	598	16	328	36	88	85	201	166	232	1573	189	110	128	3819
ŚWIĘTOKRZYSKIE	45	444	15	51	18	30	68	226	91	16	199	68	176	114	1561
WARMIŃSKO- -MAZURSKIE	67	898	128	278	28	99	190	420	523	195	1915	209	522	142	5614
WIELKOPOLSKIE	143	1109	38	468	22	338	448	998	926	171	1440	258	360	262	6981
ZACHODNIO- POMORSKIE	58	853	68	258	23	165	100	712	157	108	355	118	245	127	3347
RAZEM	1058	12410	925	4321	417	2034	2773	7046	5245	2137	17689	2207	4277	3211	65750

Tablica nr 1. Polskie obiekty na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

1. Stare Miasto w Krakowie (1978)
2. Kopalnia Soli w Wieliczce (1978)
3. Auschwitz-Birkenau. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1940–1945) (1979)
4. Puszcza Białowieża (1979)
5. Stare Miasto w Warszawie (1980)
6. Stare Miasto w Zamościu (1992)
7. Średniowieczny zespół miejski Torunia (1997)
8. Zamek krzyżacki w Malborku (1997)
9. Kalwaria Zebrzydowska: manierystyczny zespół architektoniczny i krajobrazowy oraz park pielgrzymkowy (1999)
10. Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy (2001)
11. Drewniane kościoły południowej Małopolski: Binarowa, Blizne, Dębno, Haczów, Lipnica Murowana, Sękowa (2003)
12. Park Mużakowski (2004)
13. Hala Stulecia we Wrocławiu (2006)

Stan w roku 2012

Jak ważną rolę w rozwoju lokalnym odgrywa dziedzictwo kulturowe, świadczyć może fakt, iż wszystkie trzy najczęściej frekwentowane placówki muzealne w Polsce – Wawel, Auschwitz–Birkenau i Wieliczka – znajdują się na obszarach wpisu UNESCO. Odwiedzane każdego roku przez ponad milion turystów z kraju i zagranicy, tworzą swego rodzaju „małopolski pakiet turystyczny”.

Jedną z zasadniczych kwestii dotyczących oceny zasobów dziedzictwa kulturowego w Polsce jest pytanie o stan obiektów wpisanych do rejestru zabytków i ich wartość odtworzeniową. Próbę odpowiedzi na to pytanie podjął po raz pierwszy Paweł Jaskanis w raporcie przygotowanym w związku z Kongresem Kultury w Krakowie w roku 2009². Istotą obliczeń przeprowadzonych przez zespół Jaskanisa było zbudowanie odpowiedniego algorytmu, który pozwolił na oszacowanie finansowej skali problemu. Podstawą szacunków dla ustalenia sumarycznej wartości odtworzeniowej wszystkich zabytków były dwa założenia teoretyczne:

- wszystkie wydatki należy ponieść w jednym roku,
- każdy zabytek wymaga całkowitego odtworzenia, czyli – po konserwatorstwu – przeprowadzenia całkowitej restauracji lub rekonstrukcji.

Całkowita wartość odtworzenia zabytków objętych prawną ochroną konserwatorską została oszacowana na kwotę nie mniejszą niż 171,655 mld zł³. Wychodząc

² Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989, J. Purchla (red.), Warszawa 2009; przygotowany przez zespół autorów w składzie: Aleksander Böhm, Piotr Dobosz, Paweł Jaskanis, Jacek Purchla, Bogusław Szmygin.

³ Warto pamiętać, że obliczenia te nie obejmują nieoszacowanej tu wartości zbiorów muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych, zbiorów dóbr kultury w galeriach sztuki, teatrach, filharmoniach itd.,

od kwoty 158,626 mld zł całkowitej wartości odtworzeniowej zabytkowych obiektów budowlanych – bez parków, cmentarzy i kategorii „inne” – przyjęto, że:

- ok. 25% budowli wymaga pilnej konserwacji lub remontu, a ich koszt wynosi ok. 80% wartości odtworzeniowej;

Z pozoru 25% ogółu obiektów budowlanych to duża grupa, jednak gdyby porównać liczbę zabytków objętych wpisami do rejestru zabytków i rzeczywistą liczbę istniejących zabytków oraz aktualny stan zachowania oryginalnej ich substancji historycznej, to najpewniej okazałoby się, iż wiele zabytków jest zachowanych szczątkowo (np. fundamenty, archeologiczne warstwy kulturowe i historyczny kontekst przestrzenny). Wniosek: grupa ta jest najpewniej skazana na niebyt, trzeba jednak mieć świadomość utraty wartości, którą można określić kwotowo.

- ok. 5% budowli każdego roku wymaga bieżących konserwacji i napraw zabezpieczających substancję zabytkową (każda budowla raz na ok. 25–30 lat), których koszt kształtuje się na poziomie ok. 25% wartości odtworzeniowej;
- ok. 40% budowli wymaga doraźnych napraw (każda budowla raz na ok. 5 lat), których koszt kształtuje się na poziomie ok. 10% wartości odtworzeniowej;
- ok. 30% budowli nie wymaga przeprowadzenia prac konserwatorskich, lecz na ich utrzymanie w stanie niepogorszonym potrzeba rocznie 2,5% wartości odtworzeniowej.

Ponadto konserwacji wymaga co roku ok. 5% zabytków ruchomych.

Stan zasobów dziedzictwa kulturowego jest w Polsce bardzo zróżnicowany i jest także funkcją ich sytuacji własnościowej. Tak więc na przykład w stosunkowo dobrym stanie znajdują się kościoły pozostające nieprzerwanie w kulcie, zwłaszcza należące do Kościoła rzymskokatolickiego. Na drugim biegunie znajdują się obiekty symbolizujące dziedzictwo bez dziedziców, na przykład synagogi i cmentarze żydowskie. Po roku 1989 szybko też zmienia się struktura własnościowa zabytków w Polsce. W gestii Skarbu Państwa pozostaje dziś zaledwie 15% całego zasobu. Około 1/3 zabytków rejestrowych znajduje się już w rękach prywatnych. Znaczna część zasobu należy też do samorządów oraz do Kościołów i związków wyznaniowych.

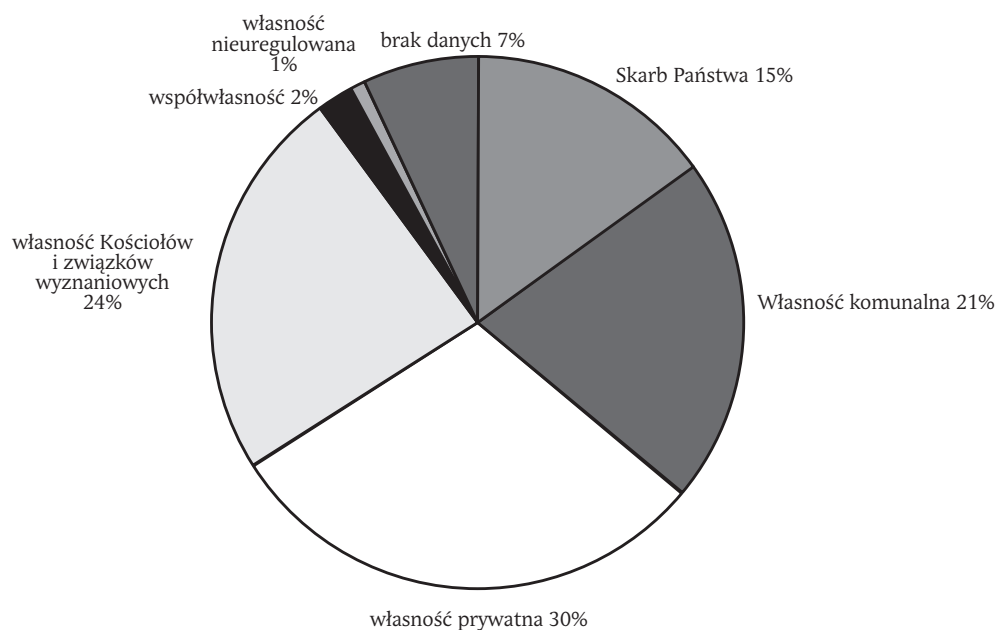
a także w kolekcjach prywatnych, nieobjętych ochroną konserwatorską, ale także wymagających nie-małych nakładów finansowych. Pominęto osobne kategorie dóbr kultury, jak stanowiska archeologiczne, pozyskane w toku ich badań ruchome zabytki poza kolekcjami muzealnymi (u badaczy prywatnych i instytucjonalnych, inwestorów itd.), obiekty znajdujące się w ewidencji zabytków, zespoły urbanistyczne i ruralistyczne itd.

Tabela nr 2. Podstawowe kategorie własności zabytków nieruchomości w Polsce wg województw

L.p.	województwo	liczba ogólna	Skarb Państwa	komunalna	prywatna	Kościóły i związki wyznaniowe	współwłasność	nieuregulowana
1.	dolnośląskie	6383	957	1265	1687	1440	827	9
2.	kujawsko-pomorskie	2398	628	395	739	541	0	14
3.	lubelskie	2992	549	713	774	1029	0	19
4.	lubuskie	3579	248	1109	1289	635	0	57
5.	łódzkie	2106	270	470	658	674	17	17
6.	małopolskie	4343	629	646	1733	1229	0	34
7.	mazowieckie	4896	713	1066	1248	1033	61	176
8.	opolskie	2855	201	662	966	637	bd	bd
9.	podkarpackie	3094	512	630	752	960	0	214
10.	podlaskie	2047	239	423	597	733	0	2
11.	pomorskie	2558	396	774	809	588	0	28
12.	śląskie	2948	441	807	962	624	86	28
13.	świętokrzyskie	1657	244	303	477	668	0	44
14.	warmińsko-mazurskie	4864	628	952	1717	615	0	10
15.	wielkopolskie	6093	1255	646	1638	912	76	37
16.	zachodnio-pomorskie	2672	643	617	689	814	0	12
	Suma	55485	8553	11478	16735	13132	1067	701

Źródło: *Raport o systemie ochrony...* [2009]

Wykres nr 1. Struktura własnościowa zabytków nieruchomości w Polsce

Źródło: *Raport o systemie ochrony...* [2009]

System ochrony zabytków w procesie zmiany

System ochrony dziedzictwa kształtują nie tylko elementy bezpośrednio związane z jego ochroną takie jak: służby konserwatorskie, finansowanie, regulacje prawne, teoria konserwatorska, szkolnictwo konserwatorskie, ale również takie, jak polityka, gospodarka, życie społeczne, kultura, edukacja, media. Ochrona dziedzictwa jest więc istotnie uwarunkowana ogólną sytuacją w kraju i powiązana z nią. Tym samym system ochrony dziedzictwa nie jest autonomiczny, a jego reformowanie jest ograniczone.

Do najważniejszych elementów składających się na ten system należą:

- forma własności obiektów zabytkowych,
- odpowiedzialność za ochronę zabytków,
- finansowanie ochrony zabytków,
- status obiektu zabytkowego,
- pozycja i rola służb konserwatorskich.

Analiza zmienności tych elementów pozwala uchwycić zarówno skalę dokonujących się w Polsce po roku 1989 przeobrażeń, jak i kierunek ewolucji systemu ochrony zabytków. Wyraźnie widoczna jest też jego zależność od fundamentalnych zmian ustrojowych. Tak na przykład nieuchronna prywatyzacja zasobów zabytkowych i w ślad za tym przeniesienie na nowych właścicieli odpowiedzialności za opiekę nad zabytkami, a także za finansowanie ich konserwacji to prawdziwa rewolucja w systemie ochrony! Prowadzi ona wprost do urynkowienia i komercjalizacji zabytków. Prywatyzacja, której towarzyszy programowe ograniczanie odpowiedzialności i roli państwa w ochronie zabytków, musi skutkować utratą kontroli nad zasobem. Służby konserwatorskie stopniowo tracą wpływ na określanie formy zachowania zabytków. Ich zadanie sprowadza się do opiniowania pomysłów właścicieli zabytków.

Tabela nr 3. Kryteria porównania systemów ochrony dziedzictwa w Polsce przed i po roku 1989

Cechy systemu (kryteria porównania)	System obecny (po 1989)	System poprzedni (do 1989)
forma własności (dominująca i preferowana)	prywatna własność zabytków	państwowa własność zabytków
odpowiedzialność za zabytki	odpowiedzialność za zabytki została przypisana (ustawowo) właścicielowi i użytkownikowi	odpowiedzialność za zachowanie zabytkowego zasobu deklaruje państwo
finansowanie ochrony zabytków i opieki nad nimi	obowiązek finansowania zabytków (wraz z badaniami) spoczywa na właścicielu (prywatnym)	finansowanie ochrony zabytków i badań obciąża państwo
status obiektu zabytkowego	zabytki są traktowane w sposób komercyjny – jako inwestycja	zabytki nie są traktowane w sposób komercyjny – finansowanie zabytków nie jest traktowane jako inwestycja
pozycja urzędu konserwatorskiego	urząd konserwatorski działa w strukturach urzędu wojewódzkiego	urząd konserwatorski realizuje centralną politykę państwa
rola urzędu konserwatorskiego	urząd konserwatorski jest pasywny – inicjatywa należy do właścicieli, inwestorów	urząd konserwatorski jest aktywny – określa formę trwania zabytków

Źródło: *Raport o systemie ochrony...* [2009]

Przemiany poszczególnych elementów nowego systemu ochrony dziedzictwa nie przebiegają w takim samym tempie. Najpierw dokonały się zmiany „wymuszone”, wynikające z przyjęcia nowych zasad ustrojowych po roku 1989 i pozostające poza kontrolą środowiska konserwatorskiego. Z czasem wszystkie elementy tworzące profesjonalny system ochrony muszą stać się zgodne z fundamentami nowego ustroju. Innymi słowy, nowy ustrój ma wpływ na wszelkie obszary, a więc tworzy także swoisty szkielet nowego systemu ochrony dziedzictwa. Istotę zmian pokazuje Tabela nr 3 [por. *Raport o systemie ochrony...*, 2009, s. 15–16].

Ukształtowany w PRL system ochrony zabytków funkcjonował w oparciu o realia, które po roku 1989 szybko się dezaktualizowały. W wyniku transformacji pojawiły się nowe wyzwania i nowe zagrożenia. Te ostatnie łatwo dostrzec zwłaszcza w centrach naszych wielkich miast. Szybkie przeobrażenia ich krajobrazu kulturowego, nierzadko jego degradacja, to rezultat transformacji systemowej, prywatyzacji, triumfu żywiołów rynku i równoczesnej słabości „miękkiego państwa”. Jest to nie tylko skutek zmiany stosunków własnościowych, przywrócenia mechanizmów renty gruntowej, ale też dowód załamania się dotychczasowych zasad i instrumentów ochrony.

Nieadekwatność dotychczasowego systemu ochrony zabytków w Polsce wobec zarysowanych powyżej zmian pogłębia dodatkowo postępujący kryzys planowania przestrzennego. Wpływa on bezpośrednio na coraz mniejszą sprawność systemu ochrony zabytków. Kryzys ten polega nie tylko na precedensowym przerwaniu ciągłości planistycznej w Polsce (1 stycznia 2003 roku z mocy ustawy straciły ważność wszystkie plany zagospodarowania przestrzennego uchwalone przed rokiem 1995, a opracowanie nowych zależy od woli gmin), ale i na rosnącej bezradności władzy publicznej w kwestii ładu przestrzennego. Choć krajobraz kulturowy jest dobrem publicznym i należy do wszystkich obywateli, o jego kondycji przesądza dziś często dyktat kancelarii adwokackich i deweloperów. Interes publiczny zbyt często przegrywa z interesem prywatnym.

Ostatnie lata przyniosły w Polsce wyraźne zderzenie przeciwstawnych tendencji. Z jednej strony znacznie poszerzył się „obszar” dziedzictwa kulturowego, a także możliwości jego ochrony. Z drugiej trudno nie zauważyć marginalizacji i instrumentalizacji dziedzictwa oraz kryzysu systemu jego ochrony. Zmiana roku 1989 polega na zmianie reguł gry, również reguł gry w dziedzictwo. Zabytek to dziś już nie tylko *sacrum*, ale i „towarum”, a także przedmiot gry rynkowej, w której uczestniczą nowi aktorzy, w tym przede wszystkim prywatni właściciele i samorządy. Narastający w Polsce konflikt między dziedzictwem a rozwojem jest nie tylko wynikiem dynamiki i żywiołowości procesów zmiany, ale i skutkiem nieadekwatności i niespójności polityki państwa w tym zakresie. Nowy system ochrony dziedzictwa jest więc dzisiaj pilnie potrzebny.

Dotychczasowy system ochrony zabytków to typowy przykład administracji reglamentacyjnej, posługującej się przede wszystkim nakazami i zakazami. Nie

uwzględnia on mechanizmów ekonomicznych zwiększających skuteczność ochrony dóbr kultury, opartych także na instytucjach cywilnoprawnych. Tymczasem tylko umiejętne i harmonijne włączenie dziedzictwa do wielkiej zmiany cywilizacyjnej, której jesteśmy świadkami, daje gwarancję jego skutecznej ochrony. Trzeba przy tym podkreślić złożoność i interdyscyplinarność problematyki ochrony zabytków w warunkach gospodarki rynkowej oraz postępującej globalizacji. Ta nowa sytuacja zmusza do zmiany dotychczasowej – pasywnej – filozofii ochrony.

Ustrojowe aspekty ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej stanowi naturalny fundament państwowej strategii ochrony zabytków w Polsce. Odnoszące się do sfery ochrony dóbr kultury art. 5 i art. 6 mówią m.in., że „Rzeczpospolita Polska [...] strzeże dziedzictwa narodowego”, a także „stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Przy konstruowaniu ustawowego modelu ochrony dóbr kultury nie można pominąć również innych zasad konstytucyjnych, w szczególności takich jak:

- zasada demokratycznego państwa prawnego, urzeczywistniającego zasady sprawiedliwości społecznej (art. 2);
- zasada państwa zapewniającego ochronę środowiska opartą na zrównoważonym rozwoju (art. 5);
- zasada decentralizacji władzy publicznej (art. 15 ust. 1);
- zasada uczestnictwa samorządu terytorialnego w sprawowaniu władzy publicznej (art. 16 ust. 2);
- obowiązujące normy konstytucyjne formułują także zasadę ochrony własności i prawa dziedziczenia (art. 21 ust. 1); odstępowo od niego ustawodawca konstytucyjny wprowadza w instytucjonalnej formie wyłączenia, które „jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane na cele publiczne i za słusznym odszkodowaniem” (art. 21 ust. 2); istotna jest bowiem odpowiedź na pytanie, czy instytucjonalne formy ochrony dóbr kultury – określone w ustawie, a zawierające ograniczenia prawa własności co do zakresu i formy korzystania z dóbr kultury – są zgodne z treścią konstytucyjnych norm formułujących wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela.

Kwestią kluczową dla skutecznej ochrony zabytków w demokratycznym państwie prawa jest zasada ograniczonego prawa własności ze względu na interes społeczny. Podporządkowując interes prywatny interesowi publicznemu, państwo tworzy jednocześnie system pomocy kompensujący dodatkowe obowiązki nałożo-

ne na właścicieli zabytków. Praktyka krajów europejskich jest w tym zakresie zróżnicowana. Często oznacza jednak sięganie do mechanizmów podatkowych (ulgi dla właścicieli zabytków) oraz tworzenie czytelnego systemu subsydiowania ze środków publicznych prac konserwatorskich w obiektach zabytkowych.

Nieodzownym warunkiem skutecznej polityki państwa w odniesieniu do ochrony zabytków jest merytoryczny charakter służb konserwatorskich i ich apolityczność. Ochrony zabytków nie można przy tym oderwać od szerokiego kontekstu – chodzi tu nie tylko o mecenat państwa wobec kultury, ale i o reguły polityki przestrzennej, edukacji społecznej na rzecz ochrony dziedzictwa, wreszcie o zagadnienia ustrojowe.

Uchwalona w roku 2003 Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która normuje sprawy ochrony dziedzictwa kulturowego, nie może być jedyną regulacją ustawową z tego zakresu, a analiza prawnego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego winna także dotyczyć:

- wewnętrznego systemu prawa ochrony zabytków;
- korelacji prawa ochrony zabytków z istniejącym prawem regulującym inne dziedziny stosunków społecznych (zwłaszcza z prawem budowlanym, prawem zagospodarowania przestrzennego, prawem cmentarnym);
- braku rozwiązań systemowych, które stymulowałyby szerszą niż obecna partycypację obywatelską w finansowaniu ochrony dziedzictwa kulturowego i zarządzaniu nim⁴.

Ustawa z 2003 roku przewiduje kilka form instytucjonalnej ochrony zabytków. Oprócz „klasycznej” decyzji o wpisie do rejestru zabytków wprowadza m.in. jako formy ochrony możliwość uznania obiektu za pomnik historii oraz tworzenie parków kulturowych.

Tworzenie parków kulturowych zostało powierzone przez ustawodawcę samorządowi gminnemu jako jego zadanie własne. Wynika to z faktu, że ciężar utworzenia i utrzymania administracyjnej struktury zarządu parkiem kulturowym spoczywa na gminie, a nie na państwie. Dotychczasowy model zadaniowy samorządu terytorialnego (zadania własne i zlecone) uniemożliwiał zobligowanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków gminnego samorządu terytorialnego do utworzenia parku kulturowego – przy jednoczesnym obciążeniu gminy wszystkim kosztami jego utworzenia i utrzymania. Od 2003 roku samorząd gminny ma całkowitą swobodę podejmowania decyzji o utworzeniu parku kulturowego.

Zabytki o szczególnej wartości z punktu widzenia ogólnonarodowego i ogólnopaństwowego mogą zostać uznane w formie rozporządzenia przez Prezydenta

⁴ Jeśli chodzi o brak takich stymulujących rozwiązań systemowych, to należy wymienić m.in. brak regulacji ustawodawstwa repywatyzacyjnego dotyczącego dziedzictwa kultury oraz brak możliwości tworzenia fundacji prywatnoprawnych o formalnoprawnych celach wyłącznie prywatnych, lecz użytecznych publicznie w zakresie ochrony zabytków (istniały w okresie międzywojennym).

RP za pomniki historii. Minister Kultury występuje do Prezydenta RP o uznanie zabytku za pomnik historii, jeżeli zgłaszany zabytek spełnia szczególne kryteria. W przypadku zabytków architektury obiekty o jednorodnych cechach i wartościach, reprezentujące wspólny krąg kulturowy mogą być grupowane w zespoły.

Pomniki historii w Polsce w roku 2013

1. Biskupin – rezerwat archeologiczny
2. Bochnia – kopalnia soli
3. Bohoniki i Kruszyniany – meczety i mizary
4. Chełmno – stare miasto
5. Częstochowa – Jasna Góra, zespół klasztoru oo. paulinów
6. Duszniki Zdrój – młyn papierniczy
7. Frombork – zespół katedralny
8. Gdańsk – miasto w zasięgu obwarowań z XVII wieku
9. Gdańsk – pole bitwy na Westerplatte
10. Gniezno – katedra pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha
11. Gostyń-Głogówko – zespół klasztorny Kongregacji Oratorium św. Filipa Neri
12. Góra św. Anny – komponowany krajobraz kulturowo-przyrodniczy
13. Grunwald – pole bitwy
14. Kalwaria Zebrzydowska – krajobrazowy zespół manierystycznego parku pielgrzymkowego
15. Kamień Pomorski – zespół katedralny
16. Kanał Augustowski – droga wodna
17. Kanał Elbląski
18. Katowice – Gmach Województwa i Sejmu Śląskiego
19. Katowice – osiedle robotnicze Nikiszowiec
20. Kazimierz Dolny
21. Kotlina Jeleniogórska – pałace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej
22. Kozłówka – zespół pałacowo-parkowy
23. Kórnik – zespół zamkowo-parkowy wraz z kościołem parafialnym – nekropolią właścicieli
24. Kraków – historyczny zespół miasta
25. Krzemionki k. Ostrowca Świętokrzyskiego – kopalnie krzemienia z okresu neolitu
26. Krzeszów – zespół dawnego opactwa cystersów
27. Łąd – zespół dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie nad Wartą
28. Legnickie Pole – pobenedyktynski zespół klasztorny
29. Leżajsk – zespół klasztorny oo. bernardynów
30. Lubiąż – zespół opactwa benedyktynów

31. Lublin – historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny
32. Łańcut – zespół zamkowo-parkowy
33. Łęknica – Park Mużakowski, park w stylu krajobrazowym
34. Łowicz – Bazylika Katedralna (dawna Kolegiata Prymasowska) pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny
35. Malbork – zespół zamku krzyżackiego
36. Nysa – zespół kościoła farnego pod wezwaniem św. Jakuba Starszego Apostoła i św. Agnieszki Dziewicy i Męczennicy
37. Ostrów Lednicki
38. Paczków – zespół staromiejski ze średniowiecznym systemem fortyfikacji
39. Poznań – historyczny zespół miasta
40. Raławice – teren historycznej Bitwy Raławickiej
41. Srebrna Góra – Twierdza Srebrnogórska, nowożytna warownia górską z XVIII wieku
42. Stargard Szczeciński – zespół kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny Królowej Świata oraz średniowieczne mury obronne miasta
43. Strzegom – kościół pod wezwaniem św. św. Apostołów Piotra i Pawła
44. Sulejów – zespół opactwa cystersów
45. Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej kopalni rud srebronośnych oraz sztolni „Czarnego Pstrąga”
46. Toruń – Stare i Nowe Miasto
47. Warszawa – historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem
48. Warszawa – Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya
49. Wieliczka – kopalnia soli
50. Wrocław – zespół historycznego centrum
51. Wrocław – Hala Stulecia
52. Zamość – historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań z XIX wieku
53. Żagań – poaugustiański zespół klasztorny
54. Żyrardów – dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna

Wyróżnienie zabytku przez Prezydenta RP tytułem pomnika historii jest szczególną formą nobilitacji. Obiekt taki zaliczany jest wówczas do elitarnej grupy najważniejszych zabytków o znaczeniu ogólnokrajowym. Właściciele obiektów uznanych za pomniki historii nie nabywają jednak z tego tytułu żadnych uprawnień publicznoprawnych, gdyż ustawodawca nie przewidział w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadzenia specjalnego systemu polityki państwa wobec tej szczególnej formy ochrony. To wielka słabość tego aktu prawnego.

Jedynym skutkiem uznania danego zabytku nieruchomego za pomnik historii, zgodnie z art.15 ust. 4 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest otwarcie drogi do starań o wpisanie go na Listę Światowego Dziedzictwa. Wpisanie na Listę UNESCO rodzi zaś zobowiązanie państwa, na terenie którego znajduje się

chroniony obiekt, do spełnienia warunków związanych z wpisem, w tym gwarancji, że zostanie zachowany w niepogorszonym stanie.

Służby konserwatorskie

Ochrona dziedzictwa kulturowego jest obowiązkiem państwa, które realizuje go przy pomocy służb konserwatorskich. W Polsce organizacja ochrony dóbr kultury pozostaje kwestią otwartą. To zasadnicze zagadnienie ustrojowe dotyczy podmiotowego określenia i usytuowania „administracji konserwatorskiej” w systemie administracji publicznej. Ma ono istotne znaczenie, albowiem warunkiem skuteczności wojewódzkiego konserwatora zabytków jest nie tylko wyposażenie go w określone kategorie uprawnień władczych, ale przede wszystkim odpowiedni zakres jego niezależności i samodzielności organizacyjnej. W sile niezależności, a nie tylko w kompetencjach, urzeczywistnia się skuteczność konserwatorska. Można nawet stwierdzić, że skuteczność ta stanowi wypadkową niezależności i kompetencyjności.

Pozycja służb konserwatorskich w ostatnim czasie wyraźnie osłabła, a one same przeżywają widoczny kryzys. Mimo podejmowania jednostkowych czy okresowych (głównie w latach 1990–1993 i 1995–2001) prób naprawy sytuacji polityka kulturalna po 1989 roku wyznaczała służbom konserwatorskim bardzo niską pozycję merytoryczną i powodowała ich niesamodzielność decyzyjną wobec wojewodów, czyli ich zależność od politycznych przełożonych.

Pierwszego lipca 2002 roku Generalny Konserwator Zabytków utracił status centralnego organu administracji. Wyznaczono mu pozycję sekretarza lub podsekretarza stanu w resorcie kultury. Zlikwidowano Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków, wcielając go do ministerstwa jako Departament Ochrony Zabytków⁵. Zmianie tej towarzyszył argument, że nowe umocowanie Generalnego Konserwatora Zabytków podnosi jego rangę, ponieważ wcześniej miał status tylko kierownika urzędu centralnego. Nastąpiło przy tym ewidentne upolitycznienie tego kluczowego stanowiska, gdyż nie określono wymogów, jakie spełniać powinna piastująca je osoba.

Minister Kultury i Generalny Konserwator Zabytków po 2002 roku niemal całkowicie oddali Ministrowi Spraw Wewnętrznych i Administracji (obecnie Minister Administracji i Cyfryzacji) wpływ na stan wojewódzkich służb konserwatorskich (płace, środki na działalność administracyjną, w tym szkolenia, delegacje, komputeryzację i dostęp do informacji o zabytkach, samochody do inspekcji i środki na

⁵ Ustawa z dnia 1 III 2002 r. o zmianach w organizacji i funkcjonowaniu centralnych organów administracji rządowej i jednostek im podporządkowanych oraz zmianie niektórych ustaw (Dz.U. nr 25, poz. 253, z późn. zm.).

zakup benzyny i papieru, lokalowe warunki pracy). Pogłębiło to złe funkcjonowanie służb, pojawiały się nawet opinie kwestionujące zasadność ich istnienia.

Chroniczna dysfunkcja służb konserwatorskich istotnie obniżyła ich pozycję i prestiż społeczny, jakim powinien się cieszyć wojewódzki czy generalny konserwator zabytków, aby móc skutecznie wypełniać swą misję. Liczebność polskich służb jest przy tym – w porównaniu z innymi krajami – stosunkowo niewielka. Jest to natomiast administracja specjalna, o najwyższym w Polsce wskaźniku ludzi z wyższym wykształceniem.

Znamiennym objawem konfliktu racji merytorycznych, czyli kwestii koniecznego „odspolnienia służby konserwatorskiej ze struktur administracji zespolonej”, i doktrynalnego stanowiska kolejnych rządów w tej kwestii jest brak zatwierdzonego i wdrożonego krajowego programu ochrony zabytków⁶.

Analizując pogłębiający się kryzys służb ochrony zabytków w Polsce, należy mówić o jego różnych wymiarach:

- kryzysie modelu ustrojowego,
- kryzysie przywództwa,
- kryzysie wzorcowych autorytetów czytelnie usytuowanych w systemie ochrony,
- słabości zarządzania.

Kryzysowi służb konserwatorskich towarzyszy klientelizm korporacyjny przejawiający się w niezdolności do współpracy, w tym do przekonującej obrony idei ochrony zabytków przez tzw. środowiska ochrony zabytków, a w zasadzie zatimizowane środowiska branżowe, konkurujące o dostęp do publicznych środków finansowych przeznaczonych na prace konserwatorskie.

W zakresie gospodarki przestrzennej nieodzowne dla rzeczywistej, skutecznej ochrony dóbr kultury w Polsce jest wprowadzenie takiego rozwiązania, które zapewni czynny, bezpośredni udział wojewódzkiego konserwatora zabytków

⁶ Art. 86 ust. 1 Ustawy z dnia 23 VII 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa kompetencje Rady Ministrów do uchwalenia – na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego – „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Przepis ten nie wyznacza żadnego terminu, w którym Prezes Rady Ministrów jest zobowiązany do spowodowania podjęcia uchwały w tej sprawie. Niewypowiedzenie się w tej kwestii przez ministrów na żądanie premiera, w sytuacji gdy zostali zobowiązani do zajęcia stanowiska w ramach działów administracji rządowej, którymi kierują, skutkuje ich odpowiedzialnością wobec Prezesa Rady Ministrów. Niezajęcie się sprawą przez Prezesa Rady Ministrów może spowodować odpowiedzialność polityczną premiera wobec Sejmu, a w sytuacji gdy wskutek jego inercji nastąpi pogorszenie stanu dziedzictwa narodowego lub jego zniszczenie, spowodowane brakiem programu krajowego, może także skutkować odpowiedzialnością o charakterze prawnokarnym. W myśl art. 146 przywoływanej ustawy minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego został zobowiązany do opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w terminie 12 miesięcy od dnia wejścia w życie tej regulacji ustawowej. Przepis ten należy interpretować w powiązaniu z art. 86 ust. 1 tej ustawy mówiącym, że program jest opracowany celem przedłożenia go Radzie Ministrów. Niedopełnienie tego obowiązku skutkować może odpowiedzialnością polityczną i prawnokarną, tak jak w przypadku związanym z interpretacją art. 86 ust. 1 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

w kreowaniu ochrony dóbr kultury w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, a zatem w planach opracowywanych na poziomie gminy. Skala skuteczności konserwatorskiej zależy tutaj od czynnego udziału wojewódzkiego konserwatora zabytków w poszczególnych etapach opracowywania i uchwalania planów przestrzennych, a także od zakresu władczych uprawnień co do formułowania treści tych planów. Niezbędne jest zatem wprowadzenie systemowego modelu skutecznych konserwatorskich argumentów prawnych w zakresie gospodarki przestrzennej.

System finansowania ochrony i konserwacji zabytków w Polsce

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w nowoczesny sposób porządkuje na gruncie polskim problematykę współczesnej doktryny konserwatorskiej, jednak nie rozstrzyga zasadniczej kwestii związanej z konieczną zmianą prawno-finansowych aspektów ochrony zabytków w Polsce, w tym nowych mechanizmów jej finansowania. Warto przypomnieć, że takie mechanizmy proponowano w pierwotnym projekcie ustawy z dnia 11 stycznia 1999 roku przygotowanym przez Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków.

W Polsce nie istnieje żaden system ulg podatkowych determinujących rzeczywistą ochronę dóbr kultury. Jednocześnie w ostatnich latach załamał się system budżetowego finansowania ochrony zabytków w Polsce. W dalszym ciągu występuje rażąca asymetria między systemem ochrony zasobów przyrodniczych, opartym na Funduszu Ochrony Środowiska, a obszarem ochrony zabytków, w którym brak takiego narzędzia. Proponowany w projekcie ustawy z roku 1999 Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków miał w zasadniczy sposób zwiększyć skuteczność i siłę Generalnego Konserwatora Zabytków. Przez wprowadzenie odpisu podatkowego od usług turystycznych mógł stać się instrumentem nowej filozofii ochrony dziedzictwa, opartej na aktywnym zarządzaniu jego potencjałem. Kwestia ta pozostaje więc dzisiaj jednym z pierwszoplanowych celów polityki państwa czekających na realizację.

Pogłębiająca się po 1989 roku niewydolność systemu finansowania ochrony i konserwacji zabytków to zjawisko permanentne. Niskie nakłady na renowację zabytków w Polsce są zjawiskiem chronicznym. Jego główne konsekwencje to zły stan techniczny i stale malejący poziom zachowania oryginalnej substancji zabytkowej. Trzeba więc zadać następujące pytania: Jak ocenić skalę niezbędnych nakładów, przynajmniej szacunkowo? Jak formułować politykę konserwatorską kraju, regionów czy gmin, skoro nie potrafimy mierzyć i przewidywać zjawisk degradacji

zabytków w skali makroekonomicznej? Według jakich kryteriów dokonywać wyborów, skoro nie stać nas na utrzymanie i renowację wszystkich zabytków?

Według szacunków przeprowadzonych w roku 2008 przez Pawła Jaskanisa niezbędne wydatki na podtrzymanie zabytkowej substancji znajdującej się pod ochroną prawa winny wynosić około 10 mld zł. Tymczasem w ostatnich latach Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dysponował na ochronę wszystkich zabytków kwotą około 100 mln zł rocznie. Obliczenia Pawła Jaskanisa wskazują, że tylko co czwarty lub co trzeci obiekt budowlany wpisany do rejestru zabytków ma szanse przetrwać [Raport o systemie ochrony..., 2009, s. 30–35].

Nowe otwarcie?

Dotychczasowe doświadczenie polskiej transformacji w kwestii dziedzictwa i jego ochrony wymusza pilną potrzebę „nowego otwarcia”. Dziedzictwo kulturowe to nie balast, lecz szansa – jednak pod warunkiem, że spojrzymy na nie wielowymiarowo i bez wstępnych ograniczających założeń. Koniecznością chwili jest przełamanie syndromu obłęzionej twierdzy, jaką stała się na naszych oczach ochrona zabytków w Polsce.

Balastem pozostaje ciągle marksowski dogmat o nieproduktywności kultury. Szansą staje się upowszechnianie nowego myślenia o dziedzictwie jako o czynniku rozwoju. Pomaga nam w tym członkostwo Polski w Unii Europejskiej, fundusze unijne i umacnianie samorządu terytorialnego jako „strażnika dobra wspólnego”.

Dotychczasowe narzędzia prawne i finansowe przystosowane były do „obsługi” statycznego systemu realizowanego w warunkach centralnego sterowania i ekonomii nakazowo-rozdzielczej. **Dzisiaj stajemy przed pilną koniecznością stworzenia w Polsce systemu efektywnego zarządzania dziedzictwem, który byłby przekonujący dla społeczności lokalnych – wraz z właścicielami i użytkownikami zabytków stanowią one podstawowe ogniwa opieki nad dziedzictwem.** Ta zasadnicza różnica i trudność wynika z faktu, że o ile zabytek należy do przeszłości, o tyle dziedzictwo służy celom współczesnym. Barięą jest tu również ignorancja klasy politycznej. Żadne zmiany światopoglądowe i polityczne w Polsce nie spowodowały przełomu w kwestii podejścia do zagadnień ochrony poprzez zarządzanie dziedzictwem. **Nie ulega dziś wątpliwości, że obecny system nie ochroni bardzo dużej części zasobu zabytkowego, zwłaszcza że brakuje mechanizmów umożliwiających jego adaptację do zmieniających się warunków.**

Skoro państwo polskie nie wypracowało skutecznego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego i skoro istniejący system jest niewydolny zarówno w aspekcie prawnym, organizacyjnym, jak i finansowym, to uspołecznienie procesu ochrony dziedzictwa staje się dzisiaj nakazem chwili. Kapitał społeczny winien stać się szansą zarówno dla ochrony dziedzictwa kulturowego, jak i dla wykorzystania go

jako zasobu prorozwojowego. Dotyczy to dziedzictwa materialnego, ale także niematerialnego, którego znaczenie szybko rośnie.

Strategia rozwoju kapitału społecznego na rzecz dziedzictwa kulturowego winna dotyczyć bardzo różnych problemów. Można je podzielić na następujące obszary:

1. Wykorzystanie kapitału społecznego w procesie kreacji i identyfikacji dziedzictwa kulturowego, procesy te oparte są bowiem na więziach społecznych i pamięci zbiorowej. Ich „produktem” są m.in. miejsca pamięci i umacnianie poczucia wspólnotowości.

2. Podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa, pojmowanej przede wszystkim jako wychowanie w poszanowaniu tradycji i wartości jej świadectw. Równocześnie edukację na rzecz dziedzictwa należy rozumieć nie tylko jako „rozmowę” o przeszłości, ale i jako refleksję o teraźniejszości i przyszłości. Chodzi więc również o wyzwalanie indywidualnej kreatywności i innowacyjności w kulturze poprzez „rozmowę” o dziedzictwie. Ten model edukacji winien uczyć nie tylko odpowiedzialności za dziedzictwo, lecz także szacunku dla kulturowej różnorodności i umiejętności dialogu. Najważniejszą przestrzenią dla tworzenia kapitału społecznego w tym zakresie jest szkoła!

3. Polityka budowania szerokiej społecznej świadomości wobec dziedzictwa (*heritage awareness*). Jest to nie tylko warunek konieczny skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego, ale i fundament tworzenia społeczeństwa obywatelskiego. Wymaga to m.in. właściwej współpracy ze światem mediów.

4. Wspieranie przez państwo aktywnej partycypacji społeczeństwa obywatelskiego w procesie ochrony zabytków i opieki nad nimi, a zwłaszcza właściwe wykorzystanie potencjału organizacji pozarządowych. Wzrastającej aktywności społeczeństwa na polu ochrony zabytków i opieki nad nimi nie towarzyszy skuteczna polityka państwa na rzecz wzmacniania tego kapitału społecznego. Liczne organizacje pozarządowe aktywnie działające „w obszarze dziedzictwa” nie uzyskują właściwego wsparcia ze strony państwa. Wynika to m.in. z ciągle anachronicznego traktowania w Polsce problematyki sektora pożytku publicznego.

5. Tworzenie mechanizmów umożliwiających wykorzystanie synergii we współpracy samorządów gminnych, organizacji pozarządowych i sektora prywatnego dla efektywnego zarządzania dziedzictwem na poziomie lokalnym. Może to być zarówno ważne narzędzie rozwoju lokalnego, jak i instrument decentralizacji państwa.

6. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako zasobu zrównoważonego rozwoju regionalnego i ochrony krajobrazu kulturowego. Obszary wymagające w tej kwestii skoordynowanej polityki na poziomie regionalnym to m.in.:

- środowisko,
- rozwój społeczny,
- kultura,

- edukacja,
- turystyka i rozwój gospodarczy,
- planowanie przestrzenne.

7. Wzmacnianie i stymulowanie współpracy między różnymi podmiotami: instytucjami państwa, szkołami, instytucjami kultury, organizacjami pozarządowymi, przemysłem i prywatnymi firmami oraz spontanicznymi sieciami opartymi na technologiach cyfrowych.

Na podstawie obserwacji dojrzałej demokracji i ich niejako naturalnej, wynikającej z tradycji dbałości o dziedzictwo można zaryzykować tezę, że społeczeństwo polskie dopiero wchodzi w fazę publicznej dyskusji o rzeczywistej roli zabytków w życiu współczesnym. Dyskusja ta przede wszystkim winna prowadzić do społecznej waloryzacji dziedzictwa lokalnego – uwidocznionej w samorządowych planach ochrony zabytków, planach rozwoju społeczno-gospodarczego i w innych aktach prawa miejscowego. Samorząd terytorialny i społeczeństwo obywatelskie są bowiem warunkiem koniecznym do stworzenia nowoczesnego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce.

Podsumowanie

System ochrony dziedzictwa kulturowego podlega po roku 1989 wielowymiarowej zmianie. Wynika ona zarówno z fundamentalnych zmian ustrojowych i szybkiej transformacji społeczno-ekonomicznej Polski, jak i z ważnych zmian w zakresie ochrony dziedzictwa. W tej ostatniej kwestii podkreślić trzeba istotne poszerzenie pola ochrony oraz przenoszenie punktu ciężkości z problematyki konserwacji zabytków na znacznie większy obszar ochrony dziedzictwa kulturowego. Ta znamienna ewolucja jest również funkcją zmian „zewnętrznych”, przy tym zmian nie tylko modelu mecenatu państwa wobec kultury, ale także np. reguł polityki przestrzennej czy wreszcie fundamentalnych kwestii ustrojowych, jak kolejne etapy reformy samorządowej, postępujące procesy reprivatyzacyjne, rozwój gospodarki wolnorynkowej.

Szybkość i złożoność tych zmian spowodowały, iż istniejący system ochrony zabytków – tworzony w zupełnie innych realiach politycznych i ekonomicznych – znalazł się w głębokim kryzysie. Kryzys ten dotyczy zarówno służb konserwatorskich, jak i systemu finansowania ochrony. Dotychczasowy system ochrony zabytków nie uwzględnia też mechanizmów ekonomicznych zwiększających skuteczność ochrony dóbr kultury. Wobec tych nowych wyzwań i nowych zagrożeń potrzebą chwili jest stworzenie nowoczesnego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, a także systemu zarządzania nim, opartych na samorządzie terytorialnym i społeczeństwie obywatelskim.

Literatura (wybór)

- 90 lat Służby Ochrony Zabytków w Polsce [2008], J. Jasieńko, K. Kuśnierz (red.), Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, Wrocław.
- Dobosz P. [1997], *Administracyjno-prawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Oficyna Wydawnicza „Dajwór”, Kraków.
- Drela M. [2006], *Własność zabytków*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Pawłowska K., Swaryczewska M. [2002], *Ochrona dziedzictwa kulturowego: zarządzanie i partycypacja społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym* [2000], K. Gutowska (red.), Publica Multiethnica, Warszawa.
- Protecting and safeguarding cultural heritage. Systems of management of cultural heritage in the Visegrad Countries* [2011], J. Purchla (red.), Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Pruszyński J. [2001], *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków.
- Purchla J. [2005], *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Purchla J. [2010], *W stronę ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 2 (12).
- Purchla J. [2012], *W stronę systemu ochrony dziedzictwa – dylematy polskiej transformacji*, w: *Polska początku XXI wieku: przemiany kulturowe i cywilizacyjne*, K. Frysztacki i P. Sztompka (red.), Komitet Socjologii PAN, Warszawa.
- Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989* [2009], J. Purchla (red.), Narodowe Centrum Kultury, Warszawa.
- Soldani A., Jankowski D. [2004], *Zabytki. Ochrona i opieka. Praktyczny komentarz do nowej ustawy. Tekst ustawy z dnia 23 lipca 2003 r.*, Zachodnie Centrum Organizacji, Zielona Góra.
- System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje* [2011], B. Szmygin (red.), Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków Urzędu Miasta Stołecznego Warszawa, Politechnika Lubelska, Lublin–Warszawa.
- Szmygin B. [2000], *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Tomaszewski A. [1995], *Polityka ochrony dóbr kultury w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, nr 3–4.
- Zalasińska K. [2010], *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Zarządzanie miejscami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce i w Norwegii*, [2011], J. Purchla (red.), Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.